

Földváry Miklós István

Survival vagy revival? Zsidó elemek a római liturgiában*

Néhány évvel ezelőtt élénk társadalmi vitát váltott ki —az egyházi nyilvánosság határait túllépve— XVI. Benedek pápa intézkedése, amellyel szélesebb körben hozzáférhetővé tette, sőt a megreformált változattal

Földváry Miklós István (Gödöllő) középkorkutató, liturgiátörténész, az ELTE BTK Latin Tanszékének habilitált adjunktusa, az OTKA-ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgia-történeti Kutatócsoportjának vezetője és a LFZE Egyházzene Tanszékének oktatója.

egyenrangúnak nyilvánította a római katolikus liturgia hagyományos formáját.¹ A kritikusok népes táborának egyik kedvelt ellenérve volt, miszerint a hagyományos liturgia antijudaista lenne. E vélemény emblematikus hivatkozási alapja a zsidókért mondandó nagypénteki könyörgés volt, amely az Ószövetség népét hűtlennek és az ígéretek újszövetségi beteljesülésére vakoknak mondta. A fölvetés annyira érzékeny területet érintett, hogy a pápa hamarosan egy újonnan fogalmazott, stílusában enyhébb változatot hirdetett ki kötelezőnek.

Tévedés lenne azt hinni, hogy ez a problematika csak a XX. század történelmi traumáinak következtében, utólag vetődött föl. A nagypénteki könyörgés kérdése, és tágabb értelemben a zsidóság iránti pozitív elfogultság következményei már a '20-as években fölmerültek, méghozzá a katolikus Egyház legfelsőbb köreiben. Akkor azonban a liturgia változatlanságának igénye még visszatartotta a kezdeményezéseket.² Később ezek az akadályok egyre inkább elhárultak, ami végkifejletükben ellentétes, de eljárásukat tekintve hasonló eredményekre vezetett. Csak néhány példát említve:

(1) A kifejezett antiszemitizmus az egyházi életet sem kímélte. Megtörténhetett, vagy legalábbis bizonyos körökben fölmerülhetett a zsidó elemek, sőt az egész Ószövetség kiiktatása például azon mozgalmak részéről, amelyek a nácizmussal kiegyeztek, de a kereszténységet mint valamiféle nemzeti hagyományt fönntartották. A legjellemzőbb példán, a német evangélikus egyház megalkuvó irányzatán kívül így gondolkodtak egyes szlovák, magyar vagy horvát szélsőségesek is.

*Előadásként elhangzott az ELTE BTK Vallástudományi Központja *Religio(nes)* konferenciáján 2013. november 19-én Budapesten.

¹ A dokumentum magyar fordítása a pápa kísérelésével és a fordító kommentárjával: „Őszent-sége XVI. Benedek pápa *Summorum Pontificum* kezdetű motu proprioja az 1970-es reform előtti római liturgia használatáról”, *Magyar Egyházzene* XIV (2006/2007) 485–492. (Fordította Rihmer Zoltán).

² A nagypénteki könyörgéssel kapcsolatos viták, különösen a főpapi körökben befolyásos, majd betiltott *Opus Sacerdotale Amici Israel* szövetség szerepéről elfogult, de részletes és történelmileg pontos képet ad Hubert WOLF: *A pápa és az ördög. A vatikáni levéltárak és a Harmadik Birodalom*. Szent István Társulat, Budapest 2010. (Fordította Paulik Péter) 1. fejezetének 2. része.

(2) Ugyanakkor léteztek, sőt máig befolyásosak a katolikus Egyházban olyan karizmatikus mozgalmak, amelyek nagyban merítenek a neoprotestáns szabad-egyházi közösségek gyakorlatából. Ezek meghatározó vonása a deklarált filoszemitizmus, amely a zsidó vagy annak vélt szokások, sőt általában az orientális, nemritkán érzelmeskedő gesztusok iránti előszeretettel mutatkozik meg. Ez jellemző például a Neokatekumenális Útra vagy a Nyolc Boldogság Közösségre.

(3) Míg az előző két jelenség megmaradt az egyházi életen kívül, illetve annak peremvidékén, egy harmadik meghatározó vonásává vált a '70-es években végrehajtott liturgiareformnak. Ennek vezérmotívuma az archaizálás: bizonyos zsidó gesztusok és szövegek átvétele azzal az érveléssel, hogy bizonyára ez volt a zsidóságból származó Jézus, az apostolok és az őskeresztények gyakorlata. Ennek jegyében értékelődtek föl például a *Didaché* című II. századi zsidókeresztény irat szertartási utasításai,³ és kerültek be elsősorban a mise felajánlási liturgiájába a *kidus* (kiddus) mintájára szerkesztett imák.⁴

A három magatartás közös vonása, hogy elutasítják az őket közvetlenül megelőző, történelmi adatokkal igazolható hagyományt, azzal szemben érzületükben és elvileg is kritikusak, és olyan elemek révén kísérelnek meg hangot adni a zsidóság iránti rokon- vagy ellenszenvnek, amelyek korábban nem voltak jelen saját hagyományukban.

II.

A mondottakkal szemben mintegy három pillanatképpel szeretném föl hívni a figyelmet egy másik lehetőségre. Mindhárom vázolt jelenség szerves része volt a katolikus liturgiának, az első keresztény évezredre visszanyúlóan, megkérdőjelezhetetlen és szoros kapcsolatban állnak a zsidó gyakorlattal, az utóbbi évtizedek reformjai, amelyek elvileg kereszténység és zsidóság közeledését célozták meg, mégis leszámoltak velük. A három jelenség keletkezési ideje, típusa és jelentősége más és más, de éppen ezért alkalmasak arra, hogy a lehetőségek teljes spektrumát megjelenítsék.

(1) Egykor magam is átéltem, és azokon a barátaimon, hallgatóimon keresztül, akikkel közösen látogattunk zsinagógát, újra és újra megtapasztalom azt a kultúrsokkot, amelyet a zsidó istentisztelet jelent. A fogékony keresztény, vagy keresztény tapasztalati háttérből érkező hallgató általában azzal az elvárással tér be a zsinagógába, hogy ősi, keleties dallamokat hall majd, valami olyat, amilyen az artisztikus-ríkatós kántorének, amelyet koncerteken, fölvételeken is

³ Teljes címén: *A tizenkét apostol tanítása*, különösen a VII–X. fejezetek. Magyar fordítása: *Apostoli atyák*. Szent István Társulat, Budapest 1988. (Ókeresztény Írók III) 93–101 (96–98). (Fordította Vanyó László).

⁴ A gyakorlati intézkedések tudományos vezérkönyve volt Anton HÄNGGI — Irmgard PAHL: *Præx eucharistica. Textus a variis liturgiis antiquioribus selecti*. Éditions Universitaires, Fribourg 1968. (Spicilegium Friburgense 12), különösen a szöveggyűjtemény 1. fejezete.

rendre hallani lehet. Ehhez képest csalódnia kell, mert néhány, akkor is inkább paraliturgikus „számtól” eltekintve az istentisztelet nagy részében ezt hallja: az előimádkozó néhány szót énekel, utána hosszú csönd, mormogás, beszélgetés, várakozás, majd ismét néhány szó énekel, és így tovább. Az istentisztelet nagy részében csönd és látszólagos szervezetlenség uralkodik a közös és egységes ének, fölolvasás, imádság helyett.⁵

Ma, amikor személyesen és a világháló révén fölvételről is egyre több embernek van módja megtapasztalni a katolikus mise régi formáját, meglepően hasonló tapasztalatokat lehet szerezni. E liturgiában ugyanis nem a „háttal misézés” és nem a latin nyelv jelentik a legnagyobb meglepetést. Ezekről a legalapvetőbb tájékozottság mellett már előre lehet tudni, és egyik sem kizárólagos tulajdona a régi rítusnak, elvileg mindkettő megvalósulhat a modern liturgiában is. Nem, a meglepetést, a „kultúrsokkot” —különösen ha a kórus és/vagy a nép éneke nem tölt ki széles felületeket („csendes mise”, missa lecta)— elsősorban az jelenti, hogy a szertartás szövegeinek nagyobb és fontosabb része csöndben hangzik el. Aki misekönyvből próbálná követni a szövegeket, alig hall belőlük valamit, és amit hall, az is szinte tartalmatlan, ismétlődő, formuláris szöveg. A felajánlás kezdetén a pap ennyit recitál: *Dominus vobiscum* (Az Úr legyen veletek), a nép felel: *Et cum spiritu tuo* (És a te lelkeddel); ismét a pap: *Oremus* (Könyörögjünk), majd csöndben folytatja. Hosszú szünet után: *Per omnia saecula saeculorum* (Mindörökkön örökké), a nép felel: *Amen*, ismét a pap: *Dominus vobiscum*, és így tovább. Egy kevéssel hosszabb, immár szép szövegű és dallamú tétel, a prefáció azt az illúziót kelti, hogy végre lesz szellemi és esztétikai táplálék, de a *Sanctus* (Szent vagy) után ismét csak hosszú, még hosszabb csönd következik, majd: *Per omnia saecula saeculorum*. A zsolozsmában és más rítusokban ugyanígy hangzik el a két alapimádság, a Miatyánk és a Hiszek-egy: hangos kezdőszavak, mormogás, majd az utolsó két tagmondat hangosan.

(2) Közismert, hogy a zsidó liturgikus év legsűrűbb időszaka ősszel van, amikor szeptember vagy kora október táján egymást érik a legnagyobb ünnepek: az újév, az engesztelőnap, a sátoros ünnep és a Tóra Öröme. A keresztény ünnepkörök ehhez képest húsvét és karácsony, nagyjából tehát a tavaszi napéjegyenlőség és a téli napforduló köré szerveződnek. A húsvét eredetileg is zsidó ünnep, a karácsonynak pedig kissé erőltetett, de funkcionálisan helytel-közzel meggyőző megfelelője kezd lenni a hanuka. Mégis feltűnő, hogy az őszi napéjegyenlőség táján, amikor a zsidó istentiszteleti élet a legintenzívebb, a kereszténységben látszólag tökéletes uborkaszezon van. Nem meglepő, hogy a kozmikus ciklus ünnepeire oly érzékeny Rudolf Steiner és az ő antropológiai irányzata (ma ezek

⁵ Leírása FRIGYESI Judit munkáiban, pl. „Lebegő ritmus». A kelet-európai zsidóság különös zenei stílusa”, *Magyar Egyházzene* II (1994/1995) 59–71 (59–60). Esszéisztikus-irodalmias formában (írói néven): NIRAN Judit: *Jelek a vízen*. Libri, Budapest 2014. 15. és más helyek. Ld. még tanulmányát e lapszámnak különösen a 253. oldalán.

révén közvetve a Waldorf-intézmények) a szeptember 29-ei Szent Mihály-ünnepben próbáltak és próbálnak pótolni valami ilyesmit.⁶

Pedig a római liturgia ősidőktől fogva ismer egy mozgó ünnepsorozatot, a szeptember harmadik hetének szerdáját, péntekjét, majd csúcspontként szombatját kitöltő őszi évnegyedes böjtöt, népiesen kántorböjtöt (*ieiunium quattuor temporum*).⁷ Ilyen böjtök nevüknek megfelelően minden évszakban vannak, témájuk az engesztelés, a hálaadás egyes jellemzően biblikus termények: a gabona, a bor és az olaj betakarításáért, és az emberiség zsongéjének följánlása pap-szentelések formájában. A XI. századtól kezdve a téli kántorböjt az advent, a tavaszi a nagyböjt, a nyári a pünkösdi összefüggésébe került, és veszítette el jelentőségét. Az őszi kántorböjt azonban megmaradt mindennemű interferencia nélkül. Nehéz lett volna vele mit kezdeni, legföljebb szüreti hálaadásnak lehetne értelmezni, de miseszövegei félreérthetetlen irányokat jelölnek ki.

A szerdai mise introitusa: „Fújjátok meg a harsonát (sófárt) a hónap kezdetén, mert ez a parancsolat Izráelben!” (Ps 80,4) A második olvasmány arról szól, ahogyan Ezsdrás a hetedik hónap első napján előhozta és felolvasta a népnek Mózes könyveit. (2Esr/Neh 8,1–10) Szombaton az első olvasmány témája: e hetedik hónap tizedik napján az engesztelés szent ünnepét tartsatok meg, semmi munkát azon ne végezzetek, a nyugalom sabbatjaként üljétek meg, és estétől estéig tartsatok meg a ti szombatjaitokat. (Lv 23,26–32) A második olvasmányban: a hetedik hónap tizenötödik napjától hét napon át tartsatok ünnepet, az első és a nyolcadik napon sabbatot tartsatok, és lakjatok sátrakban hét napon át, hogy megtudják utódaitok: sátrakban rendeltem, hogy lakjanak Izráel fiai, midőn kivezettem őket Egyiptom földjéről. (39–43) Ugyanezt ismétli meg a mise áldozási éneke, és az ószövetségi Templomról és a szombatról elmélkedik a szentlecke (H 9,2–12) és az evangélium (L 13,6–17) is.⁸ Az őszi kántorböjt tehát, különösen annak szombatja egymás után idézi föl az újév, azaz a kúrtharsogás napja (*jom ha-terua*), a tóraadás, az engesztelőnap és a sátoros ünnep tényét éppen szeptemberben, a római a hetedik hónapban, amely nagyjából a zsidó *tisri*-nek felel meg.

(3) Végül egy hangsúlyozottan „műzsidó” szertartást idézek föl. Körülbelül a X. században szinte mozgalomként hatotta át a latin Egyházat a törekvés, hogy szertartási életében kifejezésre juttassa a folytonosságot az ószövetségi papsággal, Templommal és áldozati kultusszal. Ide tartozott már valamivel koráb-

⁶ Rudolf STEINER: *Der Jahreskreislauf als Atmungsvoorgang der Erde und die vier großen Festeszeiten*. Rudolf Steiner Verlag, Dornach 1990. (Gesamtausgabe 223) passim.

⁷ A liturgikus évről ld. RADÓ Polikárp OSB: *Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum* I–II. Herder, Roma — Fribourg — Barcelona 1961. II. kötetének „Heortologia” című fejezetét; újabban: Thomas J. TALLEY: *The Origins of the Liturgical Year*. Liturgical Press, Collegeville, MN 1991.

⁸ Bármely latin misszáléban megtalálhatók a kezdetektől a *Missale Romanum* utolsó, 1962-es mintakiadásig.

ban a papok és püspökök olajjal való felkenése,⁹ illetve egyes ruhadarabok, például az Áron mellköveinek megfelelő racionále használata.¹⁰

De a legteljesebben végiggondolt, leggazdagabb ilyen rítussor talán a templomszenteléshez kapcsolódik.¹¹ Középpontjában az oltárba építendő ereklyék állnak, de ez itt kevésbé lényeges. Fontosabb, hogy az ereklyék egy rudakon hordozható ládában vannak, amely pontosan megfelel a frigyszekrénynek. A ládát a dedikáció („hanuka”) előtti estén egy sátorban helyezik el, amely a pusztai hajlék modellje — a sátor képe egyébként is végigkíséri az isteni jelenlét minden megnyilvánulását a körmeneti baldachintól a tabernákulum függönyén át a kehelyvélumig. A szentelés napján a ládát szerpapok veszik vállukra, akiket az ünnepélyes latin terminológia levitáknak nevez. A menet előtt tömjénező halad, amely a füstoszlopot képviseli. Mindeközben az elhangzó énektételek is kifejezésre juttatják, hogy ami történik, az a pusztai vándorláshoz, közelebből pedig a frigyszekrény fölemeléséhez és Jeruzsálembe viteléhez hasonló, pontosabban annak beteljesülése. A kőből épített templom fölszentelési imái maguk is Salamon fölszentelő imájából kölcsönöznek.¹² (3Rg 8,12–53, 2Par 6,14–42)

Zsidó örökségről itt két okból sem beszélhetünk. Egyrészt azért nem, mert meglehetősen jól ismerjük ugyanezen szertartások korábbi változatait, amelyekben nem hangsúlyos vagy egyáltalán nincs is jelen a judaizáló elem. Másrészt azért nem, mert a zsidóság maga nyilvánvalóan nem gyakorolta, legföljebb bibliai, talmudi és rituális emlékezetében őrizte a Templom és a hozzá, ill. előzményeihez kapcsolódó kultusz emlékét. Amit látunk, az tudatosan kigondolt, választott, akart alkotás, egy egész kor kreatív igyekezetének tárgya és eredménye.

III.

Mindezek nincsenek meg, pontosabban kifejezetten el lettek törölve a megújított római liturgiában. Nem kétséges, hogy ilyen gesztusok, szövegek, szimbólumok nem születhettek antijudaista érzületből. De az is világos, hogy nem tartoznak az ősidőkből fennmaradt előzmények kategóriájába. Mindezt a kereszténység nem vehette át a zsidóságtól. Inkább mondhatók *revival*-nek, semmint *survival*-nek.

⁹ Gerald ELLARD: *Ordination Anointings in the Western Church before 1000 A. D.* Mediaeval Academy of America, Cambridge, MA 1933. (Monographs of the Mediaeval Academy of America 8 / Publications of The Medieval Academy of America 16).

¹⁰ Számos paramentikai szakkönyv mellett hozzáférhető, illusztrált magyar összefoglalás: THOROCZKAY Gábor: „A székesfehérvári racionálék”, in Uő: *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* L'Harmattan — ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2009. (TDI Könyvek 9) 117–132.

¹¹ A rítus történetéhez és tipológiájához: Thomas Davies KOZACHEK: *The Repertory of Chants for Dedicating Churches in the Middle Ages. Music, Liturgy, and Ritual.* PhD-disszertáció, Harvard University, Department of Music, Cambridge, MA 1995; SZASZOVSKY Ágnes: *A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója.* DLA-disszertáció, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, Egyházzenei Doktori Iskola, Budapest 2014.

¹² Bármely latin pontifikáléban megtalálható a *Pontificale Romanum* utolsó, 1961-es mintakiadásáig.

De gondolkodjunk el kissé! Bármennyire is elképzelhető, sőt rokonszenves ma egy olyan verseny, amelyben két keresztény liturgiaváltozat azon mérkőzik, hogy melyikük a zsidósabb, egy ilyen polémia visszavetítése a késő ókorra vagy a középkorra naivitás lenne. A korai kereszténységre azért nem jellemzők a túlélő-jelenségek, mert ott és akkor elsődleges szempont volt egyrészt annak megmutatása a zsidóság felé, hogy a kereszténység valami újat, többet jelent; másrészt annak megmutatása a pogányság felé, hogy a kereszténység nem valami egzotikus misztériumvallás, egy a sok közül, most éppen Palesztinából. Nem arról van szó tehát, hogy a keresztény liturgia a zsidó liturgiából nőtt ki és fokozatosan elvesztette ezt a jellegét, hanem éppen fordítva: egy eredetileg kevésbé „zsidós” liturgia vált idővel egyre „zsidósabbá”. A keresztény liturgiának ezek a valóban judaizáló elemei tehát később keletkeztek, akkor, amikor az Egyház társadalmi és kulturális biztonságérzetét már semmi nem fenyegette.

De ezekben a korokban a zsidóság a legjobb esetben is csak megtúrt kisebbség, és nem követésre érdemes minta volt. Mi készítette tehát a „győztes” keresztény felekezetet arra, hogy a sosemvolt örökséget mesterségesen pótolja? Azt hiszem az, hogy a keresztény Egyház egyszerűen zsidóbb akart lenni a zsidóknál. A fogalom, amely viszonyukat leírja, nem a *survival*, nem is a *revival*, hanem a versengés: az *aemulatio*.

Templomszentelési jelenet bari Reinhald/Regnault metzi püspök (1302–1316)
1944-ben megsemmisült pontifikáléjából (Metz, Bibliothèque municipale, ms. 43, 41^v)